

MÚLTUNK KRITIKUS KÉRDÉSEI

Kristó Gyula

NÉHÁNY VÁRMEGYE KIALAKULÁSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

Az elmúlt esztendőkből örömdetesesen megnövekedett a vármegyék (várispánságok) kialakulását tárgyaló szakirodalom. Az alábbiakban néhány megye létrejöttével kapcsolatban teszek észrevételeket, az esetek többségében újabb vélekedésekről fejtem ki a magam álláspontját.

Nógrád

Győrffy György Nógrád megye kialakulásában nagy szerepet juttatott a széke-lyeknek. A Szécsényen átfolyó, 1327-ben *Zekelchepataka* néven szereplő víz ugyanis Győrffy szerint egy *-bc'i* törzsnévképzővel alakult a *székely* törzsnév szláv alakjából. Győrffy — mivel a *székely* törzsnévet szláv eredetűnek vélte — kimondatlanul magának Szécsénynek a nevét is a *székely*ekkel hozta kapcsolatba: „Szécsény kitapinthatóan egy határvédő *székely* népcsoport központja volt”. Úgy vélte, *székely*ek itteni jelenlétét igazolja a környéken 1294-ben előforduló *Chyglafev* helynév, minthogy a 13. századi hun-történet szerint Attila fia Csaba hun-székelyei húzták meg magukat a Csigla mezein; Csaba királyfi neve jelentkezik e tájon a Csabád falunévben. De Győrffy még régészeti megfeleléssel is szolgált: eszerint a karancslapujtói övveretek pontos mása a Donon túli Krjukovo-Kuzsnovo településről ismert, amely pedig egykor eszkil-bolgár lakterület volt.¹ Ezzel az ötletszerűen egybehordott, elemeinek összetartozása nélkül megalkotott feltevésláncsokkal sok a gond. Nincs bizonyítva, hogy a *székely* törzsnév (inkább népnév) szláv eredetű lenne. Az teljességgel kizárható, hogy a *Zekelchepataka* névben a *székely* népnév rejlik, *-bc'i* törzsnévképző különben sincs. A *csigla* török eredetű szó, 'gyepűt' jelent, nagy hiba lenne, ha mindenütt, ahol a források — bármilyen nyelven — gyepűt emlegetnek, mi *székely*eket keresnénk. Teljesen önkényes bármilyen Csaba (vagy Csabád) helynévben a mondai Csaba királyfi helynévi nyomát keresni. Merőben ötletszerű az a gyanú, hogy a jelzett helyen — az egykori és mai mordvin területen — valamikor bolgár eszkilek éltek, különben is a török eszkil név kapcsolata a Győrffy által szlávnak minősített (vagyis nyilván szerinte nem az eszkiltől levezethető) *székely* névvel éppen Győrffynél tisztázatlan. Ha létezik ilyen kapcsolat, akkor a nyelvészeti adatok nem illenek össze (azaz vagy az eszkil nem

¹ Győrffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. IV. Bp. 1998. 212–213. Győrffy Nógrád megyével kapcsolatos felfogását nagy részletességgel, kritikai megjegyzések nélkül ismertette Kiss Lajos: Az Árpád-kori Magyarország Liptó megyétől Pilis megyéig. Magyar Nyelv 95 (1999) 16., mindössze általánosságban jegyzett meg annyit, hogy „a gondosan összegyűjtött és megrostált adatok áradó bőségét megtermékenyítette Győrffy György alkotó fantáziája” (uo. 10.).

török vagy a székely nem szláv név), ha viszont nincs, akkor a párhuzam nem helytálló (ez esetben nem kell a szláv nevű székelyekkel kapcsolatban a török eszközre hivatkozni).² A legfőbb gond azonban a Nógrád megye kialakulására vonatkozó Györffy-féle konstrukcióval kapcsolatban az, hogy állításai közül semmire nincs adat, minden pusztán feltevés, merő ötlet. De ez öngerjesztő módon továbbépül, hiszen Györffy tudni vélte (sajnos, homályban hagyta, hogy honnan): „A XI. sz.-tól a Galícia, Dél-Lengyelország és Morvaország területéről jött telepesek sokat szenvedtek a *polovci* ~ *plavci* néven nevezett kunoktól, s a hasonló megjelenésű székelyek maradványait a *palóc* névvel jelölhették”. Nógrád kialakulásáról alkotott elméletére Györffy azzal tette fel a koronát, amikor kijelentette: „Nógrádvárat és megyéjét az államszervezéskor létesíthették a korábban kialakított Hont megyéből”.³ Eszerint Hont megye az államszervezés előtt létesült volna? Ha ezt szó szerint vesszük, ebből az következne, hogy az államszervezés és a vármegyeszervezés elválasztható lenne egymástól. Valószínűleg Györffy sem erre gondolt, hanem arra, hogy az államszervezés folyamatában Hont megelőzte Nógrádot. Ám 11 évvel és egy kötettel korábban Györffy mást mondott Hont és Nógrád viszonyáról. „Hontvármegye létrehozása István király műve. Hont dux eredetibb Ipoly-völgyi tartományából Nógrádvármegye kihatásával ő hozhatta létre a két darabból álló Hont megyét”.⁴ Eszerint tehát előbb létesült Nógrád megye, és ennek felállítása eredményezte Hont és Kis-Hont megszületését.

Mindezzel szemben magam Hontot (és az eredetileg hozzá tartozó Kis-Hontot) vélem eredetibbnek, amely a 11. század elején az esztergomi érsekség területén létesült. Három-négy évtizeddel Hont vármegye felállítását követően Nógrád megye a váci püspökség területén alakult meg. Létrejöttében a székelyeknek semmiféle szerepük nem lehetett, minthogy egyetlen hitelt érdemlő adat nem szól amellett, hogy ténylegesen laktak volna valaha is e tájon. Nógrád nem Szent István alatt vágtá ketté Hont megyét, hanem csak jóval utóbb jutott északi terjeszkedése folytán honti területekhez. Ez kettős következménnyel járt: Nógrád ekkor szakította szét Hont megye területi egységét, amivel Kis-Hont enklávévá alakult, illetve mind a váci püspökség, mind az esztergomi érsekség területén létrejött egy-egy nógrádi főesperesség. Magam Nógrádot nem tekintem határvármegyének, határőrizeti feladatot e térségben a tőle északabbra elnyúló Hont és Borsod vármegye látott el.⁵

Somogy

Az elmúlt években Somogy megye kialakulásáról folyt vita annak értelmezésére terjedt ki, hogy a veszprémi püspökség 1009. évi oklevele miért nem említi a püspökség alá tartozó *comitatusok* sorában Somogyot. Erre kétféle típusú válasz

² Minderre l. *Kristó Gyula*: A székelyek eredetéről. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 10. Szeged 1996. 23–24.; *Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. II. Bp. 1988.⁴ 537.; *Makk Ferenc*: Csaba és Alpár. In: Kelet és Nyugat között. Szerk. Koszta László. Szeged 1995. 359–360.; Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. I/1. Szerk. Hajdú P.–Kristó Gy.–Róna-Tas A. Bp. 1976. 152–153.

³ *Györffy Gy.*: az 1. jegyzetben i. m. 212–213.

⁴ *Györffy Gy.*: az 1. jegyzetben i. m. III. Bp. 1987. 156.

⁵ *Kristó Gyula*: Nógrád megye kialakulásának kérdéséhez. Palócföld 1983/5. 31–37.; *uő.*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Nemzet és emlékezet. Bp. 1988. 374–377., 383–386., 430–431.

született. Zsoldos Attila és Solymosi László egyaránt arra az álláspontra helyezkedett: azért nem esik szó 1009-ben Somogyról, mivel ekkor még nem létezett. Zsoldos szerint Kolonnal (a későbbi Zalával), Solymosi szerint pedig Veszprémmel alkotott egy megyét, és különválására csak később került sor. Ennek időpontját Zsoldos I. András korára, Solymosi pedig Szent István uralkodásának 1009 utáni idejére helyezte.⁶ Magam Somogy említésének hiányát azzal magyaráztam, hogy 1009-ben Somogy megye még nem a veszprémi püspökség, hanem — rövid ideig tartó és rendhagyó állapotként — a pannonhalmi apátság joghatósága alá tartozott.⁷ Feltevésemet mind Solymosi, mind Zsoldos vitatta, és kitartottak korábbi elképzelésük mellett.⁸

Solymosi nem sorolt elő adato(ka)t annak igazolására, hogy Somogyot, azaz „Koppány uralmi körzetét 997-ben, nevét és integritását megtartva Veszprémhez csatolták”. Azért döntött Kolon ellenében Veszprém mellett, mivel „Veszprém Kolonnál nagyobb jelentősége: központi fekvése a Dunántúlon, valamint fejedelmi és királynéi kapcsolatai valószínűbbé teszik, hogy a somogyi régió átmenetileg hozzá tartozott”.⁹ Zsoldos Attilának ezzel szemben vannak adatai állítása igazolására, ezek azonban a 16. század elejéről valók. A Koppánnyal kapcsolatban említett, illetve a Koppány-felkelésre vonatkoztatható közlésében Laskai Osvát és a Karthauzi Névtelen együtt említi Somogyot és Zalát.¹⁰ Önmagában sokat mondó az, hogy egyik helyütt sem csak Zala fordul elő, hanem mindkét esetben Somogy is. Ráadásul Zala helyett igazán korai hírforrás esetén Zala helyett Kolont várnánk (és persze csak Kolont, Somogy nélkül). A nyilvánvalóan Hartvik munkáját felhasználó Laskai Osvát szövegében nem csupán az szerepel, hogy Szent István ellen Somogy és Zala megyei nemesek [!] keltek fel nagy sokasággal, hanem egy sor más, további vizsgálatot igénylő, illetve egészen nyilvánvalóan abszurd megállapítás. Egyebek mellett a következőkről olvashatunk Laskainál Szent Istvánnal és korával kapcsolatban: Székesfehérvárott koronázták királlyá, Ottó nevű fia volt, Ajtony a Nyírben tartózkodott, Ajtony legyőzése után hét éven belül a magyarok népe felvette a keresztény hitet, István Váradon Szent István első vértanú tiszteletére monostort építtetett, miután előbb csak tervezte, de nem tudta megvalósítani a szaracénok elleni háborút, utóbb ezt megvalósította: sógorával, Henrik császárral Jeruzsálemba ment, harcolt a pogányok ellen, megfordult Konstantinápolyban és Rómában, egy nádort hamis eskü miatt megnyúzatott, kis növésű volt.¹¹ A bővebb szövegkörnyezet ismeretében nem nő bizodal munk Laskai „hírei” iránt. Ehelyütt nincs helye az elszórt uniformizálásnak, azaz hogy vagy mindegyik „új” adat hiteles, vagy egyik sem. Minden egyes, máshonnan nem ismert állítást tételesen kell vizsgálni, hiszen e kései történetírók valóban hasznosíthat-

⁶ Zsoldos Attila: Somogy vármegye kialakulásáról. In: A honfoglaló magyarság állama, kultúrája és az ősi vastermelés. II. konferencia. Somogyfajsz 1998. 41–50.; Solymosi László: Püspöki joghatóság Somogyban a XI. században. Turul 72 (1999) 104.

⁷ Kristó Gyula: Joghatóság Somogy felett Szent István korában. Turul 73 (2000) 1–5.

⁸ Solymosi László: Püspöki joghatóság a somogyi régió felett Szent István korában. Turul 74 (2001) 38–43.; Zsoldos Attila: Somogy megye korai történetének forrásairól. Uo. 44–50.

⁹ Solymosi L.: a 6. jegyzetben i. m. 104.

¹⁰ Zsoldos A.: a 8. jegyzetben i. m. 45.

¹¹ Historiae Hungaricae fontes domestici. Scriptores. I. Ed. M. Florianus. Quinque-ecclesiis 1881. 83–85.

tak régebbi írott kútföket, ám írásba foglalhattak szóhagyományokat is, továbbá olykor maguk szőtték tovább a cselekmény fonalát. E részletes vizsgálatok elvégzéséig, illetve amíg egyéb más, hitelre inkább számot tartó adatok nem szólnak Laskai másutt ismeretlen hírei (köztük a zalaiak említése) megbízhatósága mellett, addig nem látom elfogadhatónak, hogy a 16. század eleji szerzők — és éppen a kérdéses helyen — nagy régiségre visszamenő forrás(oka)t hasznosítottak volna.

Magam — már csak a gyér forrásanyagra tekintettel is — természetesen nem utasíthatom el sem Solymosi, sem Zsoldos feltevését, ugyanakkor az alábbiakban megkísérlem összefoglalni arra vonatkozó érveimet, hogy Somogy mint megye 1009-ben létezett, illetve hogy a veszprémi püspökség 1009. évi okleveléből neve azért hiányzik, mert ekkor még Pannonhalma — és nem Veszprém — joghatósága alá tartozott. Bár közvetlen és feltétlen hitelre számot tartó adat egyik feltevésem bizonyítására sem áll rendelkezésre, de számos olyan körülmény jöhet szóba, amelyek ha külön-külön talán nem is elégséges súlyúak, de együttesen erre mutathatnak.

1. A viszonylag jól ismert Ajtony-történetből levonható az a következtetés, hogy amikor Szent István leverte ellenfelét, annak területén, illetve annak központját felhasználva vármegyét (várispánságot) hozott létre. Ha Koppány valóban somogyi (somogyvári) volt, szerfelett furcsa lett volna, ha e vármegyét nem Somogyban és nem Somogyvár központtal hozta volna létre röviddel a katonai győzelmet követően.

2. Az. 1001. évi (valójában 1002-ből való), ám interpoláltak tekintett pannonhalmi kiváltságlevelével egyes szám első személyben szóló részében említi Somogy megyét, amely Istvánt el akarta úzni atyai székéből.¹² Somogy megye léte tehát aligha anakronizmus az oklevél keltének időpontjában. Legújabban pedig még az is felmerült, hogy e hely nem feltétlenül későbbi betoldás, hiszen Érszegi Géza szerint „csábító arra gondolni, hogy az egyes számban fogalmazott rész az igazi”.¹³

3. A pannonhalmi oklevél szól arról, hogy István — Koppány felett aratott — győzelmekor Pannonhalmán kívül még nem voltak püspökségek és apátságok Magyarországon.¹⁴ Ez alapvetően igaz lehet azzal a megszorítással, hogy a veszprémi püspökség éppen alapítás alatt állott. Ebben a helyzetben 997-ben Somogyot aligha lehetett más egyházi joghatóság alá helyezni, mint a pannonhalmi apátság alá.

4. Hogy István valóban ekként járjon (és járhatott) el, a felesége és környezete révén frissen megismert német tapasztalatok is gyámolíthatták. Ugyanis majd csak az 1002-ben német trónra lépő II. Henrikkel vett erőteljesebb lendületet az a reform, amely visszaszorította a szerzetesi közösségeket a kolostorok falai közé, és nem bízott többé egyházigazgatási feladatokat apátokra. István utóbb már ehhez a kurzushoz igazodott.¹⁵

5. Mindamellett még a 11–12. század fordulója táján is kitetszik, hogy az apátok püspök alá rendelése, illetve az egyházigazgatásból való kiszorításuk Ma-

¹² *Diplomata Hungariae antiquissima*. I. Edendi operi praefuit Georgius Györffy. Budapestini 1992. (a továbbiakban: DHA. I.) 39.

¹³ *Érszegi Géza: Szent István pannonhalmi oklevele (Oklevéltani-filológiai kommentár)*. In: *Mons sacer 996–1996. Pannonhalma ezer éve*. I. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma 1996. 73.

¹⁴ DHA. I. 40.

¹⁵ *Kristó Gyula: Szent István király. Tudomány – egyetem*. Bp. 2001. 94.

gyarországon napirenden volt. László I. törvénykönyve arról intézkedett, hogy az apátok alázatosan maradjanak meg püspökük kormányzása alatt, a Kálmán kori esztergomi zsinat pedig arról, hogy „az apátok püspöki süveget, szandált, kesztyűt, csengettyűt a süvegjükön vagy más püspöki jelvényeket ne viseljenek, és ne kereszteljenek, se feloldást ne adjanak, s a néphez beszédet ne tartsanak”. A kolostorba való bezárattatásra mutat az a cikkely, amely előírta: az apátok ritkán távozzanak el a kolostorból, de ha mégis megteszik (a királyhoz utaznak vagy távolabbi birtokaikra), ne maradjanak el hosszú ideig, és erről püspökük tudjon.¹⁶ Ezek a passzusok egyenesen azt sugallják: a 11. század végéig élt emléke és „veszélye” az apátok egyházigazgatási ténykedésének.

6. Megfigyelhető, hogy Pannonhalma fokozatosan kiszorult Somogyból. Legelőbb, még talán István korában, egyházkormányzati jogosultságát veszítette el Somogy felett a veszprémi püspökség ellenében. Úgyszintén lazult az apátság földesúri fennhatósága Somogy népe felett, hiszen kezdetben a somogyi népet István Pannonhalma szolgaságába vetette. Végül a Pannonhalma által élvezett somogyi tizedek ügyében is megindította támadását a veszprémi egyház, és per tárgyává tette azt. (Nem tekintem igazán meggyőző érvnek Zsoldos részéről sem azt, hogy a zalai tizedekről azért nem folyt per, mert István más büntetést szabott ki a zalaiakra, mint a somogyiakra, sem azt, hogy az 1220-as években, amikor a drávántúli tizedek ügyében pereskedett a pannonhalmi apátság és a zágrábi püspökség, még emlékeztek arra: Somogy helyett 1000 táján Kolon volt ott az illetékes.¹⁷)

Mindent egybevéve úgy látom: nincs elégséges alap elvitatni azt, hogy Somogy a legkorábban, az ezredforduló körüli évek valamelyikében létrehozott megyénk volt, amely Koppány uralmi területén létesült, és e megye felett kezdetben, bár csak rövid ideig tartóan a pannonhalmi apátság egyszerre gyakorolt egyházi és földesúri joghatóságot.

Szatmár

Amikor Bóna István úttörő jelleggel arra vállalkozott, hogy áttekinti a korai Árpád-kor ún. föld-fa (régőbbi nevén: ispáni) várainak kérdését, lépten-nyomon belebotlott a vár mögött álló (vagy éppen nem álló) ispánságok (vármegyék) létének kérdésébe. Szatmárral kapcsolatban akként foglalt állást: „végeképp kétséges, hogy Anonymus castrum Zotmar-ja (»Menumorout vára«) a 11–12. század fordulójára előtt felépült volna. A régészet negatív tanúsága szerint a 10–11. században ritkán lakott Szatmárnak előbb hallunk adójáról (1095: tributum de Zathmar), mint comes-éről (1181)”.¹⁸ Ebben hallgatólagosan az is beleértendő, hogy maga Szatmár vármegye sem létezhetett 1100 tája előtt. Sajnos, Bóna okfejtését számos nehézség, illetve tévedés terheli. Hogy a megye ispánja későn bukkan fel írott forrásban, a megye kialakulására nézve nem feltétlenül mérvadó. Szatmár szom-

¹⁶ *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai (Függelék: A törvények szövege). Bp. 1904. 161., 201., 202. Magyarul: in: Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526. Szerk. Bertényi Iván. Bp. 2000. 263. (Szilágyi Loránd fordítása).

¹⁷ *Zsoldos A.*: a 8. jegyzetben i. m. 47.

¹⁸ *Bóna István*: Az Árpádok korai várai. Debrecen 1998.² 59–60.

szédságában Szabolcs és Borsova megye ispánja egyaránt 1213-ban, Zempléné pedig 1263-ban fordul elő, vagyis mindegyik később, mint Szatmáré. Mivel a szakirodalom ennek ellenére mind Szabolcsot, mind Zemplént Szent István kori vármegyének tekinti, az 1181. évi ispáni adat mellett akár Szatmár is lehetne a 11. század első évtizedeiből való. Nem szabad viszont belekevernünk a szatmári vár (és vármegye) létrejöttének kérdésébe az 1095. évi adatot, amely nem is 1095-i oklevélben maradt ránk, hanem III. István király IV. Béla király által átírt oklevelének Gyöngyösi Gergely pálos generálistól 1520 táján készített kivonatában, olyan szövegkörnyezetben, hogy László király 1078 körül (valójában 1083 után) Szalacs és Szatmár vámjával adományozta meg a kezdeményezésére fából felépített szentjobbi monostort. A kivonat szerint László erről szóló privilégiumát Kálmán király elégettette, tehát amikor a 12. század második felében III. István király a szentjobbi kolostor javainak összeírásáról rendelkezett, legfeljebb szóbeli értesülés állhatott rendelkezésére László adományáról, amelynek feltétlen hitele kérdéses. A dolgot azonban szempontunkból szinte érdektelenné teszi az a körülmény, hogy a Bóna által idézett szatmári adó nem a megyére, hanem Szatmár településre vonatkozik, s így a megye létrejöttéhez érvként nem jöhet szóba. Magam egyébként azért nem számolok Szatmár vármegye Szent István kori eredetével, mert e megye — Ugocsával együtt — az erdélyi püspökség alá tartozott, annak legészakibb sávjába, peremvidékére esett, s ha a megyeszervezés az egyházzal karöltve a püspökségi központból kiindulva folyt, a szatmári részre csak utóbb, feltételezésem szerint Szent István halála után, a 11. század középső harmada táján ért el.¹⁹ A Bóna által a megye létrejöttére vonatkozóan sugalmazott 1100 körüli dátumot viszont késeinek tartom.

Általánosságban szükséges megjegyezni: egy-egy vármegye meglétére vagy hiányára pusztán a vár meglétéből vagy vélt hiányából kockázatos következtetéseket levonni. Természetesen bizonyos követelmények e téren vannak. Nyilván várispánság nem lehetett meg tartósan vár nélkül. Ha a várispánság mellé megye szerveződött, akkor a megyének is volt vára. Nem kell azonban arra gondolnunk, hogy minden esetben készen állt már a vár akkor, amikor várispánság létesítésének szándéka felmerült. Gyakorta megeshetett, hogy a várispánság már funkcionált, de várát még csak tervezték vagy építették, de nem volt készen. Valószínűleg ez a helyzet Báccsal, amelynek ispánságát 11. századi írott adat keltezi, s joggal tekinthető Szent István korinak,²⁰ vára viszont feltételezhetően csak később, de bizonyosan még a 11. században felépült. Bács rácsszerkezetű vára azért tarthat számot nagy érdeklődésre, mert a hasonló építési technikával készült erősségek (Borsod, Nyitra, Pata, Alpár, Ugra, Tolmács, Velem stb.) kisebbik része lett csak ispáni vár, többsége²¹ viszont soha nem vált ispánsági központtá. Bóna István ismertette meg a magyar kutatást az 1988-ban publikált hunyadi sánccal. Hogy ez egyszersmind „önálló ispáni vár” is lett volna már Szent István korában,²² vagyis hogy Hunyad várispánság és megye már Szent István alatt létezett volna,

¹⁹ DHA. I. 302–303. L. még *Kristó Gyula: Megyék születése a Felső-Tisza vidékén. Szabolcs-szatmár-beregi Szemle* 24 (1999) 407–408.

²⁰ *Kristó Gy.:* az 5. jegyzetben i. m. (A vármegyék) 453–454.

²¹ *Bóna I.:* a 18. jegyzetben i. m. 44., 46–49.

²² Uo. 33.

további mérlegelést igényel. A dolog jelen pillanatban mindenesetre úgy áll, hogy a Hunyaddal kapcsolatos adatok kései volta, továbbá várszerkezetének teljes hiánya inkább azt valószínűsíti: a későbbi formájában ismert Hunyad az eredetileg egész Dél-Erdélyt magában foglaló Fehér megyéből szakadt ki a 13. század folyamán, és éppen a megye kései alakulása miatt Hunyad föld-fa várára a történelem ekkor már nem osztott ki számottevő szerepet. Hiába állt tehát már ott évszázadok óta az erősség, ispánsági központ a 13. században mégsem lett, bár a megyének e vár kölcsönözte a nevét.²³ Önmagukban a régészeti leletek (adott esetben a várak) tehát nem adnak kétségtelen hiteles történelmi információkat, melléjük minden esetben fel kell sorakoztatnunk az írott kútfőket.²⁴

Szolnok

Szintén a vár meglétéhez vagy hiányához kapcsolódva fejtett ki Szolnokkal kapcsolatban új elméletet Németh Péter. Szerinte a döntő mozzanat az, hogy a Tisza parti Szolnoknak egyáltalán nem volt vára. Ennélfogva az Erdélyig elnyúló Szolnok megye nem haladhatott a Tisza partjáról kelet felé, hanem Erdélyből jutott el az a Tiszáig. A megye első ispánjának emlékét a később Közép-Szolnok megyei Zálnok település őrzi. Az első ispáni vár az erdélyi Dés fölött emelkedett, utóbb a közeli Kozárvára került át, majd a tatárjárás okozta pusztítás után a megye központja „az alig távolabb fekvő, de annál jobban védhető *Bálványosvár*” lett.²⁵ Németh elméletében téves a kiindulópont. Hogy a Tisza parti Szolnoknak volt korai földvára, arra maga idézi a 16. század közepéről a koronatanút, aki szerint Szolnoknak „ódon, tatár korabeli földsáncai folyópartra néznek, tudniillik ott ömlik a Zagyva a Tiszába”, sőt e 16. századi szerző még egyszer megerősítette ennek létét: „kibővítették és megerősítették a régi földsáncot, melyet a két egymásba torkolló folyó fog közre”.²⁶ Németh nem érzékelte ennek az adatnak a súlyát, a sáncok jelentéktelenségét, kicsiny voltát hangoztatta, és szembeállította egy másik 16. század közepi híradással, amely szerint ott korábbi erősség nem volt. Rossz logikával arra következtetett, hogy ez utóbbi adat kioltja az előbbi hitelét. Holott valójában arról van szó, hogy a terepen járatos szerző *látta* a sáncot, viszont a sáncról hallgató generálist erről nem tájékoztatták. Németh eljárását már Bóna kritikával illette, s rámutatott arra, hogy a szemtanúk nem csupán látták a régi sáncot, hanem éppen annak kibővítésével és megerősítésével hoztak létre új erősséget. Sokkal súlyosabb lenne Németh Péter azon érve, hogy „az elmúlt száz évben a szolnoki vár területéről vagy közvetlen környékéről a bennünket érdeklő 11–13. századból figyelembe vehető régészeti anyag nem került elő”, ha igaz lenne, de nem az. Bóna István ekként cáfolta Németh állítását: „Az 1046-ban meggyilkolt Zounuc comes föld-fa vára nyilvánvalóan azonos a Tisza-

²³ Kristó Gy.: az 5. jegyzetben i. m. (A vármegyék) 504–506.

²⁴ Kristó Gyula: A magyar állam megszületése. Szegedi Középkortörténelmi Könyvtár. 8. Szeged 1995. 177–181.

²⁵ Németh Péter: Szolnok megye kialakulásának kérdéséhez. In: Tanulmányok és közlemények. Szerk. Újváry Zoltán. Debrecen–Szolnok 1995. 109–118.

²⁶ Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata [1548–1552]. Közreadja Szakály Ferenc. Fordította Scholz László. Bibliotheca Historica. Bp. 1986. 111., 116.

Zagyva-szögben fekvő mai szolnoki várszigettel (1075: *cives/urbani de Zounok*), korai létezése régészetileg is támogatható. A várban talált I. András és I. László denárok akár a Versegly-utcában egykor létezett várispánsági templom körüli temetőből, akár a várbelső más pontjáról származnak, éppúgy a vársziget 11. századi életéről tanúskodnak, mint egy biztosan a 11. századra keltezhető bronz ereklyetartó kereszt”.²⁷ Abban, hogy Németh Péter már az elinduláskor hibát vétett, és ezért természetesen csak rossz irányban folytathatta útját, egy helytelen forrásértelmezés is nagy szerepet játszott. Az 1075. évi garamszentbenedeki oklevél *cives Zounuk* adatát ugyan helyesen szolnoki várnépekre értelmezte, de annak *villa urbanorum Zounuk* kifejezését²⁸ már „Szolnok polgárainak faluja”-ként adta vissza. Ezzel saját magát vezette tévútra. Ha felfigyelt volna arra, hogy az *urbanus* szó — a *civis*hez hasonlóan — várnépet jelent (mivelhogy korai forrásokban az *urbis* szónak vár az értelme²⁹), miként ugyanebben az oklevélben a fehérvári és az újvári várnépekről (*urbanorum Albensium, urbanos Nove Civitatis*) olvashatunk,³⁰ akkor könnyű szerrel rájöhetett volna: bizony 1075-ben a szolnoki várnépek (*urbanus*ok és nem polgárok) falujáról van szó. Azaz már maga meglehetett volna a 11. század második felében a garamszentbenedeki oklevél vonatkozó helynevei lokalizációja alapján a Tisza parti Szolnok vár létének írásbeli bizonyosságát. De mivel erre nem jött rá, csupa olyan ötletet vetett fel (ilyen a dési, a kozárvári és a bálványosi ispáni vár), amellyel kapcsolatban semmiféle adat nem állt rendelkezésére. Végső fokon konstrukciója is összeomlik, nem sikerült igazolnia, hogy Szolnok megye Erdélyből kiindulva haladt nyugat felé. Egyelőre tehát nem kell változtatnom azon feltevésemen, hogy Szolnok megye a Tisza menti Szolnok várról nyerte nevét, és az onnan kiindulva terjeszkedett kelet felé.³¹

Tolna

Tolna vármegye kialakulásával kapcsolatban irányadónak kell tekinteni, hogy az 1055. évi hiteles tihanyi alapítólevél hátoldalán közel egykorú — újabb vélekedés alapján 11. század végi vagy 12. század eleji — kéz írásával az a megjegyzés található: *In terrytorio Tollene est villa Fotody*, azaz Tolna területén van Fadd falu.³² Ezt akként kell értelmeznünk, hogy Fadd Tolna *megyében* fekszik. Vagyis Tolna vármegye a 11–12. század fordulója táján már bizonyosan létezett. Ebből, valamint azon tényből, hogy a pécsi egyházmegye 1009-ben említett északi határa egybeesik Tolna megye északi határával, jutottam arra a feltételezésre, hogy Tolna Szent István kori alakulás, jóllehet hangoztattam: „erre csak közvetett módon lehet következtetni”. E megállapításomon nincs okom változtatni. Annál inkább viszont egy másikon. 1988-ban még úgy fogalmaztam: „Feltűnő, hogy tolnai várföldet úgyszólván nem ismerünk, tolnai várelemeket pedig egyáltalán nem

²⁷ *Bóna I.*: a 18. jegyzetben i. m. 58–59.

²⁸ DHA. I. 217.

²⁹ *Kristó Gyula*: A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig. Irodalomtörténeti Füzetek. 135. Bp. 1994. 121–122.

³⁰ DHA. I. 215.

³¹ *Kristó Gy.*: az 5. jegyzetben i. m. (A vármegyék) 434–438.

³² DHA. I. 145.

A várszervezet szinte teljes hiányának nem tudjuk okát adni”.³³ Akkor elkerülte figyelmemet a szekszárdi konvent 1279. évi oklevele, amely egyértelműen szól tolnai várelemekről, megemlítve az ispán mellett a hadnagyot, a századost, a várnagyot és a várjobbágyokat.³⁴ Bár tolnai várföld ismerete eddig is gyámolította azt a feltételezést, hogy Tolnában létezett várszervezet, ez az adat most az emberek vonatkozásában teszi ezt bizonyossá. Mindamellett továbbra is megválaszolatlan marad az a kérdés, hogy miért ilyen csekély számban maradtak ránk a tolnai várispánság adatai. Miután a tolnai föld-fa várról a mai napig mit sem tudunk, indokolatlan Bóna megállapítása: „az írott és régészeti források alapján egyaránt vitatható, hogy Tolnának már a 11. században föld-fa vára lett volna”.³⁵ Aligha képzelhető el, hogy a 11. század folyamán (hihetőleg annak első évtizedeiben) létesített tolnai várispánság vára egészen a század végéig nem épült volna fel.

Visegrád

Mivel már az 1009. évi veszprémi oklevél említi Visegrád várát (*civitas*) és megyéjét (*comitatus*),³⁶ a kétség gyanúja sem fér ahhoz, hogy Visegrád megye Szent István kori volt. De mivel ez az adat Visegrád vármegye nem csupán első, hanem egyszerismind utolsó előfordulása is, itt nem az a kérdés, hogy mikor alakult ki a megye, hanem az, hogy milyen területre terjedt ki. Magam a világinál konzervatívabb egyházigazgatási viszonyokat tettem vizsgálat tárgyává. Kiindulópontom az volt, hogy a „Visegrád megyében 1009-ben név nélkül említett, az *Apurig* patak melletti falu Szentendrével azonos”, márpedig ebből arra lehet következtetni, hogy az 1226-tól kezdve adatolható szentendrei (utóbb budai néven szereplő) főesperesség a korai Visegrád megye egyházigazgatási megfelelője. Mivel pedig e főesperesség — 14. századi adat szerint — nem nyúlt át a Duna bal partjára, arra az eredményre jutottam, hogy „Visegrád várának megyéje *nem* Duna két parti megye volt, hanem csak a Duna jobb partjára szorítkozott”.³⁷ Ezzel a felfogással Zsoldos Attila polemizált.³⁸ Zsoldos kiindulópontja is ugyanez, vagyis hogy az 1009. évi veszprémi oklevélben említett falu Szentendrével azonos, tehát „Visegrád megyéje a Dunakanyar Visegrád és Szentendre közötti szakaszára ezek szerint bizonyosan kiterjedt”, de ugyanakkor valószínűtlen, „hogy maga a megye erre a rendkívül kicsiny területre korlátozódott volna”. A korai Visegrád megye helyét keresve Zsoldos ezen állítását két okkal támasztotta alá. „Egyfelől nincs tudomásunk arról, s feltételezni sincs okunk, hogy akár Veszprém, akár Fejér megye északi határa valaha is elérte volna a Duna vonalát, másfelől viszont éppígy annak sincs nyoma, hogy a veszprémi egyházmegye északi határa ne a Duna lett volna”. Ebből jutott Zsoldos arra a következtetésre: „Visegrád vár me-

³³ Kristó Gy.: az 5. jegyzetben i. m. (A vármegyék) 284–285.

³⁴ Fraknói Vilmos: A szekszárdi apátság története. Bp. 1879. 62–63. Magyarul: Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve. I. Szerk. K. Balog János. Szekszárd 1978. 47. (Érszegi Géza fordítása). L. még *Szakály Ferenc*: Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt (1314–1525). Szekszárd 1998. 32.

³⁵ Bóna I.: a 18. jegyzetben i. m. 59.

³⁶ DHA. I. 52.

³⁷ Kristó Gy.: az 5. jegyzetben i. m. (A vármegyék) 251–252.

³⁸ Zsoldos Attila: Visegrád vármegye és utódai. Történelmi Szemle 40 (1998) 3–4.

gyéje — azaz Visegrád vármegye — felölelte a veszprémi püspökség északi területének egészét”. Zsoldos eddigi megállapításával egyetértek. Ami azonban okfejtésében ezután következik, ott már véleményünk eltér egymástól. Zsoldos két körülményt hozott fel annak igazolására, hogy Visegrád megye keleti irányban átlépte a Dunát, és a későbbi váci püspökség északi vidékére is kiterjedt.

Egyrészt Fejér megye analógiájára alapozott. „Fejér megye ugyanis a 13. században már bizonyosan magában foglalta a Duna–Tisza-közének egyes részeit, s ha ez így volt a 11. század elején is, van alap feltételezni, hogy a szomszédos Visegrád megye szintén kiterjedt a Duna mindkét partjára. Márpedig, ha az ezredfordulót közvetlenül követő években a veszprémi püspökség — Kolon és Veszprém megyék mellett — Fejér és Visegrád megyék együttes területével volt azonos, akkor a veszprémi püspökség eredetileg, 1009-ben mindenesetre, maga is átnyúlt a Duna–Tisza-közének északi részeire”. Ez az okfejtés nélkülözi az adatokat. Mindenekelőtt meg kellett volna Zsoldosnak indokolnia, hogy miért kapcsolódik szorosán össze Visegrád keleti határának kérdése Fejér keleti határával. Ennél súlyosabb probléma, hogy nincs Zsoldosnak adata arra, miszerint Fejér megye már a 11. század elején átnyúlt volna a Duna–Tisza közére, és így ebből aligha következik, hogy Visegrád is Fejér mintájára „viselkedett”. Éppen Zsoldos mutatott rá nagyon helyesen arra: nincs nyoma, hogy a veszprémi egyházmegye északi határa ne a Duna lett volna. De folytatnia kellett volna: arra sincs nyom, hogy a veszprémi egyházmegye keleti határa szintén ne a Duna lett volna. Amiként a 13. században északon a Dunán átnyúló két parti megyék jöttek létre (Esztergom és Komárom), akként alakult keleten néhány, a Dunán szintén átnyúló megye (Pest, Fejér). Korai egyházigazgatásunk szilárd ténye, hogy a Duna egész magyarországi szakaszán kemény egyházmegyei választóvonalat alkotott, kivéve a kalocsai egyházmegye szerémségi területét, valamint egy kicsiny térséget, Esztergom városát. Ez utóbinak — mint jól tudjuk — az a magyarázata, hogy Veszprém püspöksége már az esztergomi érsekség felállítása előtt elfoglalta a Dunántúl északkelet-déli nyugati irányban a Duna jobb partjától induló középső területét, s így Esztergom érsekségének csak a Duna bal partja maradt.³⁹ Ami pedig az előző esetet illeti, a szakirodalomban képviselve van olyan nézet, hogy az egész Szerémség kezdetben a pécsi püspökséghez tartozott (tehát az elsődleges egyházmegyei határvonal eszerint a Duna mentén húzódott), s csak utóbb részesedett ebből Kalocsa. De még ha ez nem is bizonyítható, annyi kétségtelen, hogy a kalocsai és a pécsi egyházmegye között utóbb súlyos viták voltak a tekintetben, hogy hol húzódjék a Duna vonalától eltérő egyházmegyei határvonal.⁴⁰

Másrészt Zsoldos úgy vélte: mivel a váci püspökség keleti határvonala a Zagyva folyó, amely e ponton megyehatár is volt, Pest és (Heves)Újvár megye határa, „ez a körülmény alkalmasint arra vall, hogy itt már a váci püspökség megalapítása előtt is határvonal, mégpedig — az általános tendenciának megfelelően — egymást fedő világi és egyházigazgatási határ volt. A kérdés legfeljebb

³⁹ *Kristó Gyula*: Szent István püspökségei. In: *uő.*: Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged 2000. 122–123.

⁴⁰ *Györffy György*: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei 2 (1952) 338–340.

az lehet, hogy mely egyházmegyéket és mely vármegyéket választotta el egymástól e határ. Tekintettel arra, hogy — a 13. századi állapotok szerint — annak a Pest megyének a keleti határáról van szó, mely megyének a dunántúli területe egyházigazgatásilag a veszprémi püspökséghez tartozott, aligha adható más válasz, mint hogy a szóban forgó határ eredetileg, s így 1009-ben is, a veszprémi és az egri egyházmegyéket választotta el egymástól. Ez esetben pedig a világi igazgatás területi intézményei közül csak Visegrád megye lehetett az, mely ezen a szakaszon határos volt (Heves)Újvár megyével, hiszen Fejér, Veszprém vagy Kolon vonatkozásában még csak feltételezni sem lehet, hogy területük valaha is a Zagyváiig terjedt volna”.⁴¹ Ezzel az okfejtéssel is számos gond akad. A legnehezebben áthidalható, hogy a Zagyva egyház- és vármegyei határ volta korántsem olyan erős, amint az Zsoldos megfogalmazásából következik. Györffy György szerint „Pest megye egyike a legkevésbé körülhatárolhatóknak... Ingadozott a határ a Galga és Zagyva szögében is, ahol a falvak hovatartozása Pest, Heves, Nógrád és Szolnok között váltakozott”. További nehézség forrása, hogy Györffy Pest és Pilis megyei térképén téves a Zagyva folyásvonala, e folyó ugyanis nem folyik Farnosig déli irányban,⁴² hanem már Papmonostora (ma Pusztamonostor) és Szentgyörgy (ma Jászfelsőszentgyörgy) között keletnek, Berény (ma Jászberény) felé veszi az irányt, Heves megyei területre lép, hogy azután Szolnok megyében folyjék a Tiszába. Ebből viszont az következik: a Zagyva alig 15 km-nyi távolságon képezett határt Pest és Heves között, akkor is csak 13–14. századi adatok tanúsága alapján. Ez a csekély távolság aligha indokolja, hogy erre rá lehessen építeni Visegrád megye keleti határának ingatag elméletét, különben is bizonyítatlan, hogy ez a határ egyházmegyei értelemben Szent István alatt egyáltalán létezett-e.⁴³ Különösen az vitatható, hogy a 13(–14). századból egy rövid szakaszon, bizonytalan módon kimutatható határszakasz visszavezethető-e a 11. század első évtizedeire, arra az időre, amikor még bizonytalannal nem létezett a váci püspökség, s ha 1030 és 1330 között semmi más nem, de annak felállítása Péter király alatt⁴⁴ bizonyosan átrendezte a térség határait. Közvetlen vagy közvetett adatok híján különben is szerfelett kockázatos állást foglalni abban a kérdésben, hogy mielőtt még új egyházmegyét szerveztek volna, a kérdéses terület hová tartozott. Szerencsés esetben van mód véleményt nyilvánítani, amint erre a váradi és csanádi püspökségek közé ékelt, de az egri egyházmegyéhez tartozó zombolyi (pankotai) főesperesség példát szolgáltat, ugyanis ennek helyzete roppant valószínűvé teszi, hogy a bihari (utóbb váradi) püspökség felállítása előtt az egri püspökség mélyen délre, a Körösök vidékéig elnyúlt.⁴⁵ Ennek analógiájára szerfelett csábító Koszta László azon feltevése, hogy mielőtt a váci püspökséget létrehozták, az egri egyházmegye területe nyugati irányban egészen a Dunáig terjedt.⁴⁶ Persze, ez is csak feltevés (még ha valószínű is), de nem tény.

⁴¹ Zsoldos A.: a 38. jegyzetben i. m. 5.

⁴² Györffy Gy.: az 1. jegyzetben i. m. 502. és térképmelléklet.

⁴³ Kristó Gy.: a 39. jegyzetben i. m. 134.

⁴⁴ A dátumra l. Koszta László: A váci püspökség alapítása. Századok 135 (2001) 366–367.

⁴⁵ Kristó Gy.: az 5. jegyzetben i. m. (A vármegyék) 470–471.

⁴⁶ Koszta L.: a 44. jegyzetben i. m. 367. L. még Kristó Gy.: a 39. jegyzetben i. m. 126.: „Az egri püspökség a Dunántúl és Erdély közti terület északi részén óriási területet fogott át”.

Mekkora tehát annak a valószínűsége, hogy a veszprémi püspökség alá tartozó Visegrád vármegye Szent István alatt — keleti irányban átlépve a Duna vonalát — egészen a Zagyvaig húzódott? A fentiek alapján magam úgy gondolom, hogy bár természetesen lehetséges, de aligha valószínű feltételezésről van szó. Ebből a szempontból kiváltképpen sokat mondó annak vizsgálata, hogy vajon két nagy folyónk, a Kárpát-medence jelentős részét észak-déli irányban átszelő Duna és Tisza mennyiben tekinthető igazgatási egységek közti természetes határvonalnak. A 13–14. századi adatok tükrében mind a Tisza mellett (Máramaros, Heves, Szolnok, Csongrád), mind a Duna mentén (Komárom, Esztergom, Pest, Fejér) számos két parti megye található. Ez azonban megtévesztő azonosság. A Tisza esetében a világinál konzervatívabb egyházigazgatási határok amellettt vallanak, hogy e folyó — felső szakasza egy kis részen az erdélyi püspökséget, alsó folyásán pedig a csanádi püspökséget leszámítva — nem képezett határt egyházmegyék között, hiszen mind a váci, mind az egri egyházmegye átnyúlt a folyó bal partjára, s ennek megfelelően ezen egyházmegyék főesperességei között szintén találunk két partiakat (a koraiak közül a borsovait és a csongrádit, illetve a kései keletkezésű máramarosit).⁴⁷ Ezzel szemben a Duna vonalán — a fentebb már említett két szakasztól, Esztergom városától és a Szerémség egy részétől eltekintve — a folyó szilárd egyházmegyei határt képezett, egyetlen esetben sem csapott át a határ a másik partra. Ezt nyomatékosítja az, hogy a később Duna két partiként feltűnő megyéknek „megfelelő” főesperességek plébániái kivétel nélkül mindig csak a folyó egyik partján feküdtek. A komáromi főesperességről az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzék világosan megmondja: „*Kamariensis est archidiaconatus ultra Danubium*”,⁴⁸ vagyis hogy az a Dunán túl van, azaz a mai Dunántúlról nézve a folyó bal partján. Ezt megerősíti az a körülmény, hogy az e főesperességben felsorolt valamennyi plébánia valóban a Dunától északra terült el. Az esztergomi főesperességről két listánk is van, az egyik 1156-ból, a másik a 14. század 30-as éveiből. Közös mindkettőben, hogy — az Esztergom városi egyházak kivételével — plébániái csakis a Dunától északra álltak. Az egymástól 180 évnyi távolságra levő két forrás összehasonlítása azzal a tanúsággal szolgált, hogy 1156-ban az esztergomi főesperesség (és ebből következő nyilván Esztergom megye is) még lényegesen nagyobb területet fogott át, mint az 1330-as években, vagyis a főesperesség (és a megye) a két dátum között jelentékeny területeket veszített szomszédaival szemben.⁴⁹ Ennek ismeretében aligha érthetők egyet Zsoldos Attilának Esztergom megyét Szent István korától elvitató nézetével (részletes bírálatától e helyütt eltekintek), csak egy érvét említem meg, eszerint „a 13. századból ismert Esztergom megye egyike az Árpád-kori Magyarország legkisebb világi igazgatási egységeinek”, amit Zsoldos azzal magyaráz, hogy a nagy kiterjedésű Visegrád megyéből másodlagosan alakult ki.⁵⁰ A 12. század közepén Esztergom megye vélhetően jóval nagyobb lehetett, s ha itt egy folyamat közbülső állomásáról van szó, a 11. században alkalmasint még kiterjedtebb volt, és — Komáromhoz hasonlóan

⁴⁷ Kristó Gy.: az 5. jegyzetben i. m. (A vármegyék) 425–426., 442., 427.

⁴⁸ Vatikáni magyar okirattár. Első sorozat. I. Bp. 1885. 201.

⁴⁹ Kristó Gy.: az 5. jegyzetben i. m. (A vármegyék) 338–339., 334–335.

⁵⁰ Zsoldos A.: a 38. jegyzetben i. m. 9.

— csakis a Duna bal partján feküdt. Ha Esztergom megye már 1009-ban létezett (amiben magam nem kételkedem), akkor Duna bal parti voltát közvetett módon az 1009. évi veszprémi oklevél igazolja: ez ugyanis nem szólt arról, hogy Esztergom megyéje beletartozott volna a veszprémi püspökség területébe, amely bizonyos már ekkor északi irányban a Dunáig nyúlt. Sajnos, a pesti főesperességről csak nagyon szórványos adataink vannak, de amit tudunk, az arra mutat, hogy plébániai a Duna bal partján a folyótól távol feküdtek. Pest megye nyugati felének egyházai a szigetfői főesperességhez tartoztak, ezek is kivétel nélkül a Duna bal partján sorakoztak. A fehérvári főesperesség szintén hiányosan ismert plébániai ezzel szemben csakis a folyó jobb partján feküdtek, vagyis e főesperesség sem terjedt át a másik partra.⁵¹ Ha Zsoldos nyomán arra gondolnánk, hogy Visegrád és a többi említett, a 13. századtól kezdve a Duna két partján elterült megye eredendően is két parti volt, meg kellene magyarázni, hogy a megfelelő főesperességek éppen ezen esetekben miért csakis a folyó egyik vagy másik partján kerültek el, és miért nem nyúltak át a másik partra. Márpedig maga Zsoldos is vallja azt a tételt, hogy „a 12–13. században feltűnő főesperességek rendre egy-egy megyének vagy — nem vármegye jellegű — ispánságnak felelnek meg”. Azon megállapítása azonban már vitatható, hogy az „egyházmegyék kiterjedése általában igazodik a világi igazgatás területi egységeinek határaihoz”.⁵² Magam az egyházmegyei határok konzervatívabb voltát vallom, azt, hogy általában a világi igazgatás határai igazodtak ehhez és nem fordítva.⁵³ Ha mindezek tükrében tekintünk Visegrád megyére, aligha tekinthetjük valószínűnek azt a feltevést, hogy az Szent István uralkodása elején Duna két parti vármegyeként kelt volna életre, és egészen a Zagyvágig elnyúlt volna.

Ennek kapcsán még egy, általános természetű kérdéskörre térek ki. Magam azt a körülményt, hogy a korai, 11. századi megyék megváltoztatták területüket (így pl. gyakorta egy parti megyéből két partivá váltak), a várelemek spontán módon bekövetkező expanziójával magyaráztam. Ezzel kapcsolatban Zsoldos határozott kétségeit hangoztatta: „A várispánságok népei — legyenek azok akár várnépbeliek, akár várjobbágyok — szolgai jogállásúak voltak, azaz nélkülözték a lakóhely — és a szolgálat — megváltoztatásának szabadságát. Ebből fakadt, hogy az elszökött vagy szétszéledt, vagy akár az utazással járó megbízatásának teljesítése után vissza nem térő várnépbelieket felkutatták és eredeti szolgálatukba visszakényszerítették, ami aligha történt meg az elhagyott lakóhelyre való visszahurcolás nélkül”. Zsoldos úgy véli, hogy a kárvallott megye ispánja aligha szemlélhette tétlenül hatalma és politikai befolyása megrövidülését, csorbulását. Éppen ezért véleménye szerint az Árpád-kori megyék területi változásainak „háttérben sokkal inkább indokolt a királyi hatalom döntéseit keresni, mint valamiféle spontán településtörténeti folyamatot”.⁵⁴ Annak hangsúlyozásával, hogy ezt végső soron persze minden egyes esetben kizárni nem lehet, sőt egy részében valóban fel lehet tételezni, magam továbbra is inkább a spontán elvándorlás elméletét

⁵¹ *Kristó Gy.*: az 5. jegyzetben i. m. (A vármegyék) 433–434., 244–245.

⁵² *Zsoldos A.*: a 38. jegyzetben i. m. 16., 4.

⁵³ *Kristó Gy.*: az 5. jegyzetben i. m. (A vármegyék) 208–235.

⁵⁴ *Zsoldos A.*: a 38. jegyzetben i. m. 6–7.

vallom. Ennek legkönnyebben belátható oka abban rejlik, hogy a korai magyar királyi hatalom aligha tudott akkora kényszerítő erőt kiállítani és megmozgatni, amely népek sokaságát ki- vagy áttelepíthette volna más tájakra. A királyi hatalomnak — a forrásokból kitűnően — éppen az volt az érdeke, hogy mindenki, aki elhagyta eredeti lakhelyét, térjen oda vissza. Most nem elsősorban a 11. századi spontán népmozgásokról (az ún. vándormozgalomról) szólok, amikor a szabad jogállású emberek a szolgálai függés elől menekültek el,⁵⁵ de már ezekre is rövidesen különféle ispánságok kiterjeszthették fennhatóságukat, hozzájárulva a zárt vármegyei terület mellett a szórt ispánsági fennhatóság kialakulásához. Sokkal inkább azokra az adatokra gondolok, amikor királyaink az elűzött vagy elmenekült népek eredeti lakhelyükre történő visszatelepítéséről intézkedtek. Kálmán király megparancsolta, hogy „azok az elűzött régi telepések (*coloni*), akiknek másutt nincs földjük, eddigi földjükre térjenek vissza”.⁵⁶ Több mint száz évvel utóbb, 1221-ben II. András király úgy rendelkezett, hogy „a várak szétszóródott népeit gyűjtsék össze”.⁵⁷ A királyi hatalom tehát megkísérelte a sokfelé elkerült népelemeket visszakényszeríteni eredeti lakhelyükre. Ugyanakkor aligha nehéz belátni, hogy ez sokszor (alkalmasint az esetek nagyobb részében) nem sikerült. Amiként már a 11. században a magyar állam, az ispánságok utánamentek a szolgaság elől menekülő kóborlóknak, és ezzel saját ispánságuk fennhatóságát kiterjesztették a Kárpát-medence perifériáira (hosszan elnyúló, legyező formában kinyíló, furcsa alakú megyéket hozva ezáltal létre), ugyanígy mehettek a megszököttek után a 12. és a 13. században is. Azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy a 12–13. század útra kelői már biztosan nem teljesen szabadok (nem közsabadok) voltak, hanem a szolgaság különböző szintjein állók (kötött szabadok). Ha komolyan vennénk azt az — imént Zsoldos által idézett — elvi megállapítást, hogy a szolgálai jogállapotúak egyáltalán nem hagyhatták el lakhelyeiket, akkor az ország (nyugati és északi) peremterületein élő, ispánságokba szervezett, tehát már nem szabad székelyek soha nem érkezhettek volna meg az ország keleti szegletébe, Erdély délkeleti részére (még hozzá a 13. század első felében!), és ott ma nem lenne Székelyföld. Ez a vándormozgalom — amelynek úgyszólván semmi írásos nyoma nem maradt, viszont van régészeti igazolása — ékes bizonyítéka annak, hogy még az Árpád-kor utolsó századában is nagyobb számban mozogtak — elvi „röghöz kötöttségük” ellenére is — szolgálai elemek.⁵⁸ S hogy ez a kor valóságában ismert jelenség volt, arra IV. László király egyik 1275. évi oklevele a koronatanú. Az uralkodó, miután eladományozta a nógrádi várjobbágyok Szécsény földjét, „nehogy e várjobbágyok földjeiktől megszabadulva és megfosztva kóborlók és számkivetettek legyenek országunkban”, a tálhordók Agárd földjét adta nekik Fejér megyében.⁵⁹ Abban, hogy nógrádi várjobbágyok dunántúli föld birtokába jutottak, az uralkodói akarat volt a döntő, de abban, hogy a székelyek végül ott kötöttek

⁵⁵ Kristó Gyula: A tizenegyedik század története. Magyar Századok. Bp. 1999. 129–131.

⁵⁶ Závodszy L.: a 16. jegyzetben i. m. 186. Magyarul: Magyar történeti szöveggyűjtemény, a 16. jegyzetben i. m. 253. (Szilágyi Loránd fordítása).

⁵⁷ Karácsonyi János–Borovszky Samu: Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. Bp. 1903. 272.

⁵⁸ Kristó Gy.: a 2. jegyzetben i. m. passim.

⁵⁹ Wenzel Gusztáv: Árpádkori új okmánytár. XII. Bp. 1874. 132.

ki, ahol utóbb a Székelyföld kialakult, nyilván a spontán népmozgásnak is volt szerepe. Csak, sajnos, a dolog természeténél fogva a spontán elvándorlásokról nem maradt fenn királyi rendelkezés. Túlnyomórészt spontán népmozgásra kell gondolnunk azokban az esetekben, amikor egy-egy vár (várelemei révén) a szomszédos megyében szerzett egy-egy birtokot.⁶⁰ Ez aligha váltotta ki a kárvallott megye ispánjának heves ellenkezését, hiszen az ő várelemei is szerezhettek másutt birtokot, különben is egy-egy korai vármegye elenyészése (mint pl. Visegrád megyéé) nem egy ispán rövid tisztségviselése alatt következett be, hanem hosszú-hosszú évtizedek alatt. Ebből a tévesztésből az egyes ispán alig-alig vehetett észre valamit. A különbség csak a kezdő- és a végpont 150–200 éves távolságában ragadható meg markánsan.

Zala

Kolon vármegye (a későbbi Zala történeti elődje) Somogyhoz való viszonyáról fentebb már szóltam. E helyütt a Kolon–Zala névváltást teszem vizsgálat tárgyává. A kiindulópontot e helyütt a — szerencsére — birtokunkban levő Szent István kori adatok jelenthetik. Az 1009. évi veszprémi oklevél — Veszprém, Fejér, Visegrád vár és megye mellett — Kolon várat (*civitas*) és megyéjét (*pagus*) említi. Bár hamis a zalavári apátság magát 1019-ből keltező oklevele, de az abban Kolonra vonatkozóan 'vár' jelentésben előforduló *civitas* szó korai előképre mehet vissza, mivel utóbb már ehelyett a *castrum*ot használták.⁶¹ E két adat kielégítően bizonyítja, hogy egy Szent István kori várat és vármegyét Kolonnak neveztek. Azon a területen, amit *ma* Kolon(pusztá)nak neveznek, semmi nyoma nincs várnak.⁶² A térségben azonban valami erősségnek mégis csak kellett lennie, különben 1009-ben (és talán 1019-ben) nem írtak volna várat. Mindenesetre analógiás alapon felvethető, hogy a 11. század eleji Kolon név és az e névvel jelölt terület a későbbi Zalavárat is magában foglalta. Erre az újíthat támpontot, hogy az erdélyi Torda vára magától Torda városától 12 km-re fekszik, ott, ahol utóbb Várfalva települt,⁶³ Engel Pál pedig az ungi ispánságnak nevet adó Ung várat Nyevicekével tekintette azonosnak,⁶⁴ márpedig a mai Ungvár és Nyevice között szintén hasonló (mintegy 10 km) a távolság. E feltevés alapján nem kellene a vármegyei központ Kolonról a közeli, onnan 13 km-re levő Zalavárra való költöztetésével számolnunk;⁶⁵ eszerint Zala vármegye központja a korai évszázadokban végig egyazon helyen volt, Zalavárott, amelyet a 11. században — talán azért, mert az egész térség neve Kolon volt — Kolonnak neveztek, s utóbb jutott annak egy része a Zalavár névhez. Úgy tűnik, jó nyomon indult el Bóna, amikor azt vallotta: „Pár kilométerre a

⁶⁰ Kristó Gy.: az 5. jegyzetben i. m. (A vármegyék) 171–172.

⁶¹ DHA. I. 52., 91. A *civitas*ra l. uo. 90.

⁶² Bóna I.: a 18. jegyzetben i. m. 52–54.

⁶³ Uo. 31.

⁶⁴ Engel Pál: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. Századok 116 (1982) 889.

⁶⁵ Györffy György (Opponensi vélemény Cs. Sós Ágnes „A Dunántúl IX. századi szláv népessége” c. kandidátusi értekezéséről. Archaeologiai Értesítő 95 [1968] 115.) szerint az ispáni székhely a 11–12. század fordulóján, illetve Szent László korában került át Kolonból Zalavárra.

Karoling-szláv Zalavárhoz vagy a még álló hatalmas későrómai Fenékvárhoz, aligha volt szükségük a magyaroknak arra, hogy [Kolonban] egy sokkal gyatrább föld-fa várat emeljenek”. Bóna nem zárta ki, hogy Zalavárott a 11. században vár épült. Váras hely voltát a helynév is igazolja.⁶⁶ Mindenesetre amikor a Kolon nevű nagy térségből önálló névvel elkülönült a váras hely, és az felvette a Zalavár nevet, ugyanezen megyét Kolon helyett Zalának kezdték nevezni. Zalával mint megyenévvel az 1130-as évek óta folyamatosan találkozunk.⁶⁷

⁶⁶ *Bóna I.*: a 18. jegyzetben i. m. 52–54.

⁶⁷ *Kristó Gy.*: az 5. jegyzetben i. m. (A vármegyék) 248.